

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО****Дейнега М.А.,***кандидат юридичних наук,**доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права**імені академіка В.З. Янчука**Національного університету біоресурсів і природокористування України*

УДК 349.6:340

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

Питання про місце суспільних відносин щодо використання й відтворення природних ресурсів та правових норм у системі права, що регулюють такі відносини, є дискусійним уже протягом багатьох десятиліть. Галузь права як система норм, встановлених чи санкціонованих державою, не може бути ні ширша, ні вужча за власний зміст, а зміст визначається характером та специфікою тих суспільних відносин, які ця галузь регулює. Для того щоб бути предметом самостійної галузі права, будь-яка сукупність суспільних відносин повинна бути системним явищем, мати у своїй основі об'єктивні системоутворюючі чинники та зв'язки, що об'єднують різноманітні суспільні відносини, які виникають у суспільстві. У зв'язку із цим дослідження системи природоресурсного права має важливе теоретичне значення.

Вивченню загальних теоретичних аспектів системи права присвячено роботи таких видатних представників вітчизняної та зарубіжної юридичної науки: С.С. Алексєєва, Д.А. Керімова, Л.А. Луць, Н.М. Оніщенко, С.В. Полєніної, В.К. Райхера, О.Ф. Скакун та інших. Окреслена проблематика з природоресурсного права була об'єктом наукового дослідження в працях М.Д. Казанцева та І.Б. Калініна.

Метою статті є розкриття теоретичних засад системи природоресурсного права, окреслення її властивостей, характеристика структурних елементів системи природоресурсного права та особливостей зв'язків між ними.

Система (з грец. «systema» – складене із частин, сполучене) – це сукупність елементів, що перебувають у відносинах та зв'язках один з одним, що утворює певну цілісність, єдність [22, с. 584]. Система в будь-якій галузі пізнання визначається як певна реально існуюча структурована цілісна сукупність елементів, поєднаних між собою внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки здатні надавати внутрішньої організованості всім елементам будь-якої системи, перетворюючи її на диференційовану цілісність [3, с. 244].

Науковці-правники характеризують систему як упорядковану сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність та органічну єдність, внутрішню ці-

лісність та автономність функціонування [12, с. 63]; як цілісну сукупність (комплекс) закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. До основних ознак системи, як правило, відносять комплексність (сукупність) елементів, упорядкованість і подільність елементів, наявність зв'язків між ними, наявність цілісних властивостей [10, с. 48].

На думку В.М. Садовського, будь-яка система характеризується такими рисами: 1) являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) утворює особливу єдність із середовищем; 3) являє собою елемент системи більш високого порядку; 4) елементи будь-якої системи виступають як системи більш низького порядку [18, с. 12].

До властивостей системи можна віднести також наявність істотних зв'язків між елементами, їх властивості, що перевершують за силою зв'язку цих елементів елементи, які не входять до системи; існування інтеграційних властивостей, тобто властивих системі загалом, проте не властивих жодному з її елементів окремо. Властивості системи хоч і залежать від властивостей елементів, однак не визначаються ними повністю [19, с. 118].

І.Б. Калінін узагальнює наведені властивості систем і їх визначення та наводить властивості об'єкта, необхідні й достатні для визнання його як системи, а саме: 1) система завжди включає в себе елементи (не менше двох) і зв'язки (відносини) між ними; 2) будь-яка система може бути розчленована на підсистеми (системи нижчого рівня) та повністю або частково є підсистемою інших систем більш високого рівня; 3) цілісність системи визначає можливість як підвищення, так і зниження ступеня її впорядкованості, організації (ентропії), відображаючи властивість відкритості будь-якої системи; 4) система має мету та характеризується функцією [6, с. 18].

Отже, система – це цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, що утворює особливу єдність та є водночас елементом системи більш високого порядку [11, с. 5].

В.М. Сагатовський вказує на те, що система характеризується, крім складу (специфіки складових її елементів), також внутрішньою організаційною структурою [17, с. 326]. Розмежування між системою та структурою проводив Д.А. Керімов, вважаючи,

що систему можна розглядати як об'єктивне об'єднання (з'єднання) за змістовими ознаками певних частин у структурно впорядковану цілісну єдність, яка володіє відносною самостійністю, стійкістю й автономністю функціонування. Структура – це внутрішній устрій системи права. Розкрити структуру права можна, з одного боку, лише через поділ його на окремі взаємопов'язані елементи, а з іншого – через інтегрування (об'єднання) норм права в єдину систему. Структура права характеризується такими рисами: а) єдністю його складових елементів, що зумовлюється системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм; б) диференціацією права на відносно відокремлені складники у вигляді певних об'єднань правових норм за інститутами, підгалуззями та галузями права; в) наявністю взаємозв'язку норм права та їх об'єднань. Система права – це об'єктивно зумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалуззями й інститутами [9, с. 278].

Наведені ознаки та характеристики системи, звісно, мають бути відображені також у понятті «система права», що є предметом дослідження багатьох науковців-правників. Вітчизняні й зарубіжні вчені під системою права розуміють такі явища:

- внутрішню єдність, органічний взаємозв'язок і взаємодію складових частин діючого в державі права, що відображає єдність його складових норм та розмежовує їх на галузі, підгалузі й інститути [20, с. 47];

- наукову конструкцію, яка має суб'єктивну основу, однак їх водночас може існувати декілька [16, с. 644];

- зумовлену економічним і соціальним устроєм структуру права, що відображає внутрішню узгодженість та єдність юридичних норм і водночас їх поділ на відповідні галузі й інститути [15, с. 13];

- сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) та згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі й підгалузі права) [13, с. 102];

- сукупність упорядкованих і взаємоузгоджених норм права, які характеризують внутрішню будову права [14, с. 611];

- об'єктивно зумовлену суспільними відносинами внутрішню структуру права, що складається з взаємопов'язаних норм, інститутів, підгалуззей і галузей права [21, с. 286];

- цілісний комплекс відмежованих, проте взаємопов'язаних і взаємодіючих правових норм, який утворює особливу єдність та водночас є елементом системи більш високого порядку [23, с. 26].

Системи права притаманні певні риси, серед них основні – об'єктивність, інтегративна та організована єдність, динамізм.

Об'єктивність означає поділ сукупності юридичних норм на взаємопов'язані частини, які відображають структуру явищ у суспільстві й природі, що склалась природних шляхом, незалежно від волі лю-

дей [8, с. 141]. Об'єктивність системи права полягає в тому, що вона утворюється відповідно до об'єктивно існуючих суспільних відносин. Система права відбиває реально існуючі суспільні відносини, які й зумовлюють її [1, с. 31]. Система права є моделлю правового регулювання, яка має науковий характер побудови, практичний напрям і мету. Система права повинна будуватись на основі результатів наукового дослідження закономірностей правового регулювання суспільних відносин, тобто аналізу об'єктивних факторів детермінації суспільних відносин і можливостей їх суб'єктивної модифікації [4, с. 48].

Інтегративна та організована єдність характеризує закономірний зв'язок усіх елементів у єдиному цілому. У філософії прийнято розрізняти сумативні та органічні (організовані) системи. У сумативних системах елементи, що становлять систему, перебувають у механічному, випадковому зв'язку. В органічних системах зв'язок між елементами має глибший характер. Елементи в такій системі структуровані та перебувають один з одним у певних зв'язках і залежностях. Організованість системи права виражається саме в тому, що норми права й інші елементи системи права сполучені в одне ціле не механічно, не випадково, а органічно, на основі певних зв'язків [1, с. 32]. Тому система права – це не просто єдність правових норм, а організована, упорядкована єдність, що характеризується їх узгодженістю.

Динамізм системи права означає, що система права об'єктивно зумовлена системою суспільних відносин. Для сучасного суспільства характерний значний темп змін, що відбуваються в ньому. Сучасна специфіка розвитку соціальних систем, у тому числі й системи права, показує, що еволюція суспільства перейшла на новий етап свого розвитку – етап пошуку оптимальних рішень глобальних катаклізмів, «золотої середини» між крайнощами з метою подальшого просування людства шляхом еволюційної єдності суспільства й природи, суспільства та особистості [1, с. 32]. Справді, система права як динамічне явище має тенденції свого розвитку, зокрема: процес безперервного накопичення нормативного матеріалу та його розподіл; зумовленість системи права ринковими відносинами; децентралізація правового регулювання, що посилюється; зближення системи українського права з міжнародним правом тощо.

Отже, система права – це об'єктивно зумовлена суспільними відносинами інтегрована й організована сукупність елементів права, що поєднані між собою внутрішніми зв'язками та виступають щодо оточуючих умов та інших систем як єдине ціле, якому властиві наявність цілі й динамізму в розвитку.

Під час переходу до характеристики особливостей системи природоресурсного права необхідне розкриття основних системоутворюючих чинників галузі права. Сукупність правових норм, які регулюють певні суспільні відносини, може розглядатись як самостійна галузь права тільки в тому разі, якщо вона володіє певною цілісністю. Єдність галузі зумовлена наявністю системоутворюючих чинників,

до яких більшість учених відносять предмет і метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність суспільних відносин, які регулюються виключно чи переважно відповідною галуззю права. Предмет правового регулювання є унікальним для кожної галузі права. Інакше кажучи, це сфера, на яку поширюється право та яка перебуває під його юрисдикцією. Тому предмет правового регулювання однієї галузі права не може збігатися з предметом іншої. Кожна галузь права має властивий тільки їй предмет, яким визначається її самостійність та від якого залежать своєрідність та особливості правового регулювання нею суспільних відносин. Метод правового регулювання – це характерний для кожної галузі права набір способів впливу права на суспільні відносини, тобто те, як право впливає на них. Предмет правового регулювання вважається матеріальним критерієм розмежування галузей права. Однак одного матеріального критерію для виокремлення галузі права недостатньо, через це вченими було введено ще один юридичний критерій – метод правового регулювання. Виокремлення методу як одного з критеріїв поділу сукупності норм права на галузі є необхідним через те, що окремі галузі права регулюють одні й ті ж групи суспільних відносин.

Правильно кваліфікувати предмет галузі права необхідно з урахуванням визначення специфіки й об'єкта суспільних відносин, оскільки об'єкт у структурі правовідносин, як слушно зазначає В.М. Єрмоленко, утворює внутрішні функціональні зв'язки, які краще піддаються правовому регулюванню, а це, безперечно, сприяє усталеності правовідносин як окремої системи [2, с. 13]. Об'єкт правовідносин – це реальне благо, на використання чи охорону якого спрямовані суб'єктивне право та юридичний обов'язок. Об'єктами правовідносин можуть бути різні предмети, які мають цінність для суб'єкта права [20, с. 59].

Предметом природоресурсного права є визначене коло суспільних відносин, урегульованих нормами права, щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля. При цьому варто звернути увагу на те, що природоресурсні відносини виникають саме у зв'язку з використанням і відтворенням природних ресурсів із метою забезпечення переважно економічних потреб людини й суспільства. Об'єктом природоресурсних правовідносин є природні ресурси – юридично визначена частина навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження та перебуває в екологічному взаємозв'язку з природними об'єктами, використовується або може бути використана як джерело задоволення потреб людини.

Охарактеризовані предмет, метод та об'єкт правового регулювання є визначальними критеріями для побудови системи природоресурсного права. Спираючись на наведені характеристики системоутворюючих чинників, систему природоресурсного права можна визначити як інтегровану й організо-

вану сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля з метою забезпечення насамперед економічних потреб людини й суспільства. При цьому структура природоресурсного права – це об'єктивно зумовлений природоресурсними відносинами поділ його на окремі взаємопов'язані елементи – правові норми та інститути. Крім того, структуру системи природоресурсного права можна представити через поділ її на загальну та особливу частини.

За науковою позицією В.М. Єрмоленка, інститути загальної частини містять правові норми, що мають узагальнений характер дії та є спільними для всіх видів природоресурсних відносин, які підлягають правовому регулюванню. Правові норми та інститути особливої частини регулюють певні, відносно відокремлені групи суспільних відносин та мають менший ступінь загальності. Норми цих інститутів спрямовуються на врахування особливостей різних видів природоресурсних відносин [2, с. 63].

Структура системи природоресурсного права вперше була запропонована М.Д. Казанцевим у 1967 р. та передбачала як структурні складники такі основні інститути: 1) право виключної державної власності на природні ресурси; 2) єдиний державний фонд природних ресурсів; 3) кадастр природних ресурсів СРСР; 4) право користування природними ресурсами; 5) принципи охорони природи; 6) відповідальність за порушення норм права, що регулюють використання й охорону природних ресурсів. На думку М.Д. Казанцева, це загальна частина природоресурсного права. До особливої частини вчений відніс земельне, водне, лісове, надрове (гірське) право та право на дику фауну [5, с. 4].

Піднята проблематика є предметом наукових досліджень І.Б. Калініна. У системі природоресурсного права вчений виділяє групи норм загальної, особливої та одиничної дії. Наявність норм загальної дії зумовлена єдністю предмета правового регулювання галузі. Природні властивості окремих природних ресурсів вимагають урахування особливостей відносин щодо їх використання й відтворення та зумовлюють виокремлення в природоресурсному праві норм особливої дії. Специфіка правового регулювання окремих видів ресурсокористування зумовлює появу норм одиничної дії [7, с. 198]. Наявність у системі природоресурсного права норм загальної дії, норм особливої та одиничної дії, як зазначає науковець, зумовлює необхідність виокремлення загальної та особливої його частин [7, с. 199].

До інститутів загальної частини природоресурсного права можна віднести такі явища:

- загальні положення природоресурсного права, у тому числі норми, що визначають предмет, сферу дії, особливості методу правового регулювання, принципи природоресурсного права;
- джерела природоресурсного права;
- суб'єктний та об'єктний склад природоресурсних відносин;

- право власності на природні ресурси;
- право користування природними ресурсами;
- відтворення природних ресурсів;
- державне управління у сфері використання природних ресурсів;
- відповідальність за природоресурсні правопорушення та порядок розгляду природоресурсних спорів.

Відносини, що виникають у зв'язку з використанням окремих видів природних ресурсів, регулюють норми, включені в інститути особливої частини; вони регулюють такі питання:

- землекористування;
- водокористування;
- лісокористування;
- надокористування;
- користування об'єктами тваринного й рослинного світу;
- користування властивостями природних ресурсів як альтернативних джерел енергії тощо.

Система природоресурсного законодавства, загалом відображаючи систему природоресурсного права, містить низку норм, присвячених охороні природних ресурсів. Однак це не є підставою для включення відносин з охорони природних ресурсів у предмет і систему природоресурсного права. Така особливість нормативних актів свідчить про «екологізацію» системи природоресурсного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Добробог Л.М. Система права: теоретико-правовий дискурс / Л.М. Добробог // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – Вип. 21. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 30–32.
2. Єрмоленко В.М. Аграрне право як самостійна галузь права України / В.М. Єрмоленко // Аграрне право України : [підручник] / [В.М. Єрмоленко, О.В. Гафурова, М.В. Гребенюк та ін.] ; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 12–65.
3. Загальна теорія держави і права : [підручник] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
4. Заморська Л.І. Загальнонаукова концепція категорії «система права» / Л.І. Заморська // Держава і право. – 2010. – Вип. 47. – С. 46–50.
5. Казанцев Н.Д. Природоресурсное право и его пределы как интегрированной отрасли / Н.Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия «Право». – 1967. – № 6. – С. 3–9.
6. Калинин И.Б. Природоресурсное право : [учеб. пособие] / И.Б. Калинин. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2009. – 350 с.
7. Калинин И.Б. Особенности системы природоресурсного права / И.Б. Калинин // Правовые проблемы

укрепления российской государственности. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2000. – Ч. 5. – С. 197–201.

8. Калинина Э.А. Система права, правовая система: понятие, проблемы, перспективы / Э.А. Калинина // Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 7–8 октября 2011 г.) / редкол. : С.А. Балашенко и др. – Минск : Изд. центр БГУ, 2011. – С. 141–142.

9. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.

10. Луць Л.А. Критерії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи / Л.А. Луць // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2001. – Вип. 36. – С. 47–51.

11. Мельник Р.С. Системний підхід у правознавстві / Р.С. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 4–7.

12. Оніщенко Н.М. Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії юридичної науки / Н.М. Оніщенко // Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – Вип. 2. – К. : Юридична книга, 2000. – С. 62–65.

13. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії : [монографія] / Н.М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

14. Пархоменко Н.М. Система права / Н.М. Пархоменко // Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 610–611.

15. Поленина С.В. Система советского права и перспективы ее развития / С.В. Поленина // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 12–17.

16. Райхер В.К. О системе права / В.К. Райхер // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 60–70.

17. Сагаатовский В.Н. Основы систематизации всеобщих категорий / В.Н. Сагаатовский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1973. – 431 с.

18. Садовский В.Н. Задачи, методы и приложения общей теории систем / В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 7–19.

19. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа / В.Н. Спицнадель. – СПб. : Бизнес-пресса, 2000. – 326 с.

20. Теория государства и права / [С.С. Алексеев, П.Т. Васильков, И.Я. Дюрягин и др.] ; под ред. С.С. Алексеева. – М. : Юридическая литература, 1985. – 480 с.

21. Теория государства и права : [учебник] / под ред. О.Ф. Скакун. – Х., 1997. – 496 с.

22. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 836 с.

23. Чабаненко М.М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : [монографія] / М.М. Чабаненко. – Дніпропетровськ : Грані, 2015. – 298 с.

Дейнега М.А. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

У статті проведено дослідження наукових підходів вітчизняних і зарубіжних учених до визначення системи права та її основних рис і властивостей. Визначено, що система права характеризується внутрішньою організаційною структурою. Проведено характеристику структурних елементів системи права та особливостей зв'язків між ними. Розкрито теоретичні засади системи природоресурсного права. Визначено, що предмет, метод та об'єкт правового регулювання є визначальними критеріями для побудови системи природоресурсного права. Виокремлено інститути загальної та особливої частин природоресурсного права.

Ключові слова: система права, структура системи права, елементи системи права, система природоресурсного права, загальна та особлива частини природоресурсного права, інститути природоресурсного права.

Дейнега М.А. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СИСТЕМЫ ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

В статье проведено исследование научных подходов отечественных и зарубежных ученых к определению системы права и ее основных черт и свойств. Определено, что система права характеризуется внутренней организационной структурой. Проведена характеристика структурных элементов системы права и особенностей связей между ними. Раскрыты теоретические основы системы природоресурсного права. Определено, что предмет, метод и объект правового регулирования являются определяющими критериями для построения системы природоресурсного права. Выделены институты общей и особенной частей природоресурсного права.

Ключевые слова: система права, структура системы права, элементы системы права, система природоресурсного права, общая и особенная части природоресурсного права, институты природоресурсного права.

Deinega M.A. THEORETICAL PRINCIPLES OF THE SYSTEM OF NATURAL RESOURCES LAW

The article investigates the scientific approaches of domestic and foreign scientists to the definition of the system of law and its main features and properties. The system of law is defined as objectively determined by social relations an integrated and organized set of elements of law, which are interconnected by internal connections and act in relation to the surrounding conditions and other systems as a whole, which is characterized by the presence of the goal and dynamism in development. The system of law characterized by some features, including basic, objective, integrative and organized unity and dynamism. It is revealed that the system of law is characterized by the internal organizational structure. Characterization of structural elements of the system of law and features of relations between them is carried out.

The theoretical principles of the system of natural resource law are revealed. It was found out that the object, method and object of legal regulation are the determining criteria for constructing a system of natural resource law. The system of natural resource law is defined as an integrated and organized set of legal norms regulating social relations regarding the use and reproduction of certain natural resources in their inextricable connection with other elements of the environment in order to ensure, first of all, the economic needs of man and society. The structure of natural resource law is objectively due to nature-resource relations, its division into separate interrelated elements: legal norms and institutions. In addition, the structure of the system of natural resource law can be represented by dividing it into a general and special part.

The institutions of the general and special parts of natural resources law are singled out. The institutes of the common part contain legal norms that have a generalized character of action and are common to all types of nature-resource relations that are subject to legal regulation. Legal norms and institutes of a special part regulate certain, relatively separate groups of social relations and have a lower degree of universality.

Key words: system of law, structure of the system of law, elements of the system of law, system of natural resource law, general and special parts of natural resource law, institutes of natural resources law.